

Prof. dr hab. Anna Kwiatkowska

Instytut Psychologii PAN

17 stycznia 2023 r.

Recenzja pracy doktorskiej zatytułowanej

*„Religion and refugee trauma as experienced by artists hosted within the ICORN
Network”*

autorstwa mgr Małgorzaty Różańskiej-Mglej

Praca pani Różańskiej-Mglej jest poświęcona eksploracji problemów występujących w życiu szczególnej grupy uchodźców, mianowicie uchodźców - artystów, stypendystów organizacji ICORN. Problematyka dotycząca uchodźców jako przedmiot badań naukowych jest niezwykle istotna, niezależnie od tego, czy badania prowadzimy z perspektywy procesów psychologicznych, socjologicznych, demograficznych czy innych. Jest ważna, ponieważ wiele zjawisk pozostaje niedostatecznie rozpoznanych, lub nawet ignorowanych. Jest ważna także dlatego, że wiedza uzyskana w rzetelnych badaniach może pomóc służbom odpowiedzialnym za proces adaptacji uchodźców, jak również samym uchodźcom. Doktorantka, stawiając pytanie o rolę religii w doświadczaniu traumy, lokuje problematykę swojej pracy w obszarze wyznaczonym przez psychologię religii, z odniesieniem do psychologii klinicznej (stres, trauma, radzenie sobie). Wybierając tak specyficzną próbę respondentów, jaką są artyści, badaczka może zagłębiać się także w rzadko eksplorowane obszary dotyczące roli sztuki w doświadczeniach traumy. Co więcej, raportowane badanie zostało zrealizowane w paradygmacie jakościowym (wywiady), co umożliwi dotarcie do treści nieograniczanych przez z góry powzięte założenia badacza. Integracja wątków „trauma – religia – sztuka” jawi się jako interesujące przedsięwzięcie badawcze, a także zawierające potencjał aplikacyjny. Jak sobie poradziła mgr Małgorzata Różańska-Mglej z tym wyzwaniem?

Praca doktorska składa się z pięciu rozdziałów. Pierwszy rozdział zawiera odniesienia teoretyczne (ok. 30 stron), drugi jest poświęcony metodologii badania (ok. 25 stron), w trzecim doktorantka przedstawia wyniki badania (ok. 140 stron), w czwartym rozdziale znajduje się dyskusja (ok. 25 stron), w ostatnim rozdziale zaś wnioski z badania skierowane do praktyków (ok. 5 stron). Na końcu pracy umieszczona jest bibliografia (ok. 12 stron) oraz aneksy zawierające próbki wywiadów i wybór prac respondentów (ok. 30 stron).

Rozdział 1 – wprowadzenie teoretyczne

Wprowadzenie teoretyczne (*Chapter 1. Theoretical Framework*) doktorantka rozpoczyna od przedstawienia celu pracy (*1.1. Topic and Objectives of the Thesis*), zdefiniowanym jako „eksploracja roli religii w doświadczeniu uchodźstwa wśród artystów – stypendystów ICORN w Polsce i Skandynawii”. Pisze dalej: by zrealizować ten cel, zastosowano konceptualny model pracy nad traumą uchodźstwa, zwany ADAPT”. Autorka w dużym skrócie zapoznaje czytelnika z podstawowymi pojęciami występującymi w jej pracy (uchodźca, religia, trauma, strategie radzenia sobie), cytując odpowiednie fragmenty Konwencji Genewskiej oraz dokumentów UNHCR. Można oczekiwać, że dokładniejsze wyjaśnienia dotyczące badanych zjawisk znajdują się w podrozdziale poświęconym przeglądowi literatury (*1.2. Literature Review*). Istotnie, autorka omawia dość dokładnie pojęcie traumy uchodźczej, posługując się podręcznikowymi definicjami. Jednakże ta część pracy pozostawia pewien niedosyt, ponieważ niewiele możemy się dowiedzieć o tym, jak w literaturze przedmiotu przedstawiona jest trauma uchodźców. Doktorantka dość szczegółowo opisuje sposoby radzenia sobie z traumą (rozumianą ogólnie) na poziomie procesów neurobiologicznych i poznawczych. Natomiast zaledwie wylicza (dwa akapity) szczególne okoliczności będące zdarzeniami traumatycznymi w życiu uchodźcy.

Podrozdział omawiający zagadnienie religii jako narzędzia radzenia sobie z traumą uchodźczą jest obszerniejszy. Cóż z tego, jeśli pięć z ośmiu stron zajmuje tabela dokumentująca poszukiwania literaturowe doktorantki. Tabela zawiera kilkadziesiąt pozycji, uporządkowanych alfabetycznie według nazwisk pierwszych autorów i przedstawia podstawowe informacje o badanej próbie, metodzie zbierania danych oraz krótki wyciąg z rezultatów badania, np. „publiczne i prywatne praktyki religijne mogą być pomocne w radzeniu sobie z traumatycznymi doświadczeniami”, lub „praktyki religijne mogą być pomocne w zwalczaniu smutku”. Taki sposób prezentowania badań znalezionych w internetowych bazach literatury naukowej może być równie dobrze owocem pracy AI - sztucznej inteligencji (np. programów bibliograficznych Mendeley lub Zotero), z minimalnym wkładem własnym człowieka. Tabela ta najwyżej mogłaby się znaleźć w aneksach, a nie w głównym tekście dysertacji. Nie mniej jednak może znakomicie pełnić rolę pierwszego etapu przeglądu literatury, po którym powinna nastąpić krytyczna analiza materiału, uporządkowana według kryteriów merytorycznych, wraz z konkluzją. Jedynym wnioskiem, jaki doktorantka wyciąga na podstawie danych zawartych w tabeli, jest konstatacja, że badania w tym obszarze są rozproszone i fragmentaryczne, a zatem konieczne jest uzupełnienie luki w wiedzy. Ponadto, nie jest jasne, dlaczego autorka osobno omawia prace Pergamonta (s. 28 – 29), które nie są ujęte w tabeli.

Ten dość niefortunny sposób dokonywania przeglądu literatury występuje także w podrozdziale poświęconym analizie sztuki (*1.2.1. – The context of Art*) jako narzędzia w radzeniu sobie

z traumą. Tak jak poprzednio, autorka dochodzi do wniosku, że wiedza w tej dziedzinie jest fragmentaryczna, z czego wynika konieczność jej poszerzenia.

W tym samym rozdziale (pomiędzy wyżej wymienionymi podrozdziałami), autorka przedstawia szczegółowo model ADAPT, który, jej zdaniem, stanowi „kontekst teoretyczny” pracy. Jak pisze dalej, model ten będzie używany w charakterze ram „konceptualnych” w prezentowaniu wyników badania, co, moim zdaniem, nadaje mu charakter w większym stopniu użytecznego narzędzia niż źródła pytań i hipotez, jak to powinno być w przypadku teorii.

Podsumowując tę część recenzji, uważam, że wprowadzenie teoretyczne do badania jest ograniczone do dość powierzchownego przedstawienia danych z literatury. Autorka nie szuka inspiracji teoretycznych w ramach istniejących teorii w naukach społecznych, jak chociażby teorii akulturacji, które mogłyby być pomocne w pełniejszym rozumieniu sytuacji psychologicznej uchodźcy, czy teorii stresu i strategii radzenia sobie z nim. Model ADAPT jest na pewno cennym narzędziem umożliwiającym prezentację wyników w usystematyzowany sposób. Nie może być jednak traktowany jak dojrzała koncepcja teoretyczna. Model ADAPT pozwala dane zjawisko opisać, ale nie pozwala cokolwiek wyjaśnić, czy cokolwiek przewidywać.

Rozdział drugi – metodologia

Badanie było zrealizowane w paradygmacie jakościowym. Autorka dobrze uzasadnia wybór takiego podejścia, wskazując na chęć głębszego zrozumienia doświadczeń uchodźców, na eksploracyjny charakter badania, oraz na fakt, iż jest to szansa na otwarcie się na grupę „mniejszościową”, czy inaczej na przeprowadzenie badania w bardzo specyficznym kontekście. Doktorantka w swoim badaniu posługuje się metodą IPA (*Interpretative Phenomenological Analysis*), której celem jest zrozumienia subiektywnego znaczenia, jakie jest nadawane osobistym doświadczeniom. Autorka szczegółowo przedstawia poszczególne fazy procedury IPA, łącznie ze sporządzeniem tabeli dokumentującej zainteresowania innych badaczy tą metodą.

Badanie zostało przeprowadzone metodą wywiadu częściowo ustrukturalizowanego z 18 artystami, stypendystami ICORN, oraz z 7 osobami, koordynatorami programu w Polsce oraz w Norwegii i Szwecji.

Na podstawie informacji zawartych w opisie metodologii zastosowanej w realizacji badania można uznać, że doktorantka wykazuje wysoki poziom kompetencji badawczych w prowadzeniu badań jakościowych. Wykonuje skrupulatnie zalecenia nakazujące m.in. ujawnienie swoich własnych myśli i odczuć (2.3.3. *Researcher Profile*; 2.3.4. *The Researcher's Perspective*), jak też omówienie problemów etycznych w badaniu (2.3.5. *Ethical Issues*). Bardzo dobre opanowanie warsztatu badawczego

widoczne jest w opisie poszczególnych etapów analizy materiału uzyskanego w wywiadach. Doktorantka wykorzystuje program komputerowy MAXQDA pozwalający na wstępną organizację uzyskanego materiału, w konsekwencji czego następuje żmudna, pochłaniająca mnóstwo czasu, energii i wysiłku intelektualnego, właściwa analiza. Należy podkreślić, że w toku analizy autorka weryfikowała jakość uzyskiwanych rezultatów, stosując tzw. kryteria jakościowe. W efekcie doktorantka otrzymała zbiór kluczowych tematów, które, zgodnie z procedurą IPA oraz z modelem ADAPT, umożliwiają dogłębną analizę i zrozumienie doświadczeń osób udzielających wywiadów.

Rozdział trzeci – wyniki badania

Wyniki badania zostały skrupulatnie uporządkowane według pięciu filarów modelu ADAPT wraz z dwoma dodatkowymi filarami – Sztuka (*Art*) i Ciało i umysł (*Body and Mind*), których ADAP nie przewidywał, lecz które zostały wyłonione w toku analizy wywiadów. Nie jest moim zamiarem dokładne przyglądanie się wszystkim wynikom. Jest ich zbyt wiele, by można je było przyswoić nawet po kilkakrotnym przeczytaniu rozdziału. Skupię się na tych, które wydają mi się najważniejsze.

Przede wszystkim interesujące jest to, jaką odpowiedź badaczka otrzymała na podstawowe pytanie o rolę religii w doświadczaniu traumy przez uchodźców radzeniu sobie z nią. Jak się okazuje, w wywiadach niewiele było informacji, na których można było oprzeć wnioskowanie o roli religii. Jak pisze doktorantka, grupa uchodźców- artystów na tle uchodźców czy migrantów „w ogóle” wyróżnia się tym, że są wśród nich ateści, niemający nic wspólnego z religią. Tak więc odpowiedź na główne pytanie pracy mogłaby brzmieć następująco: rola religii jest marginalna, lub żadna; a to może się wydać sprzeczne z wynikami innych badań. Niestety, badaczka unika jednoznacznego rozstrzygnięcia, jaka jest rola religii w życiu uchodźców-artystów. Moim zdaniem, brak konkretnego stanowiska co do roli religii nie jest właściwą strategią w odniesieniu do głównego problem badawczego. Możliwe jednak, że ubóstwo informacji w wywiadach w tym obszarze świadczy jedynie o tym, że definicja religii, uzgodniona między badaczką a respondentami (na poziomie mniej lub bardziej świadomym) pozwalała tylko na taki a nie inny typ wypowiedzi. Na przykład, nie obejmowała pojmowania religii jako duchowości, czy uznawania istnienia istoty wyższej w szerszym znaczeniu, czy jakiegoś rodzaju transcendencji.

Niezmiernie ciekawe wyniki badaczka otrzymała w odniesieniu do roli sztuki w życiu uchodźcy-artysty. Temat ten, niewidoczny w literaturze, wymaga osobnego potraktowania (a nawet opracowania w osobnym artykule), zarówno jako problem specyficzny dla tej grupy osób, ale też jako zjawisko skupiające jak soczewka wiele różnych doświadczeń obecnych w życiu artysty.

Chciałabym też zwrócić uwagę na obszar tematyczny, który otrzymał bogatą (najbogatszą?) reprezentację w materiale, mianowicie na rolę otoczenia społecznego i relacji interpersonalnych w życiu uchodźczym. Respondenci mówią o środowisku w kraju ojczystym, o środowisku, w którym żyją obecnie, o spotykanych ludziach, o doświadczanej pomocy od innych ludzi, a także o doświadczanej traumie spowodowanej innymi.

Chociaż moją uwagę zwróciły przede wszystkim te trzy tematy: religia, sztuka i relacje z ludźmi, to chciałabym podkreślić, że badaczka z jednakowym zaangażowaniem i skrupulatnością traktuje wszystkie zagadnienia pojawiające się w materiale, co czyni ten rozdział niezwykle interesującym dla czytelnika.

Rozdział czwarty – dyskusja i wnioski

Doktorantka na wstępie tego rozdziału zapowiada, iż przedstawi wyczerpujące (*comprehensive*) podsumowanie badania, syntezę wyników oraz dyskusję wyników w świetle istniejącej literatury. Jak się okazuje, podsumowanie oraz synteza wyników są raczej powtórzeniem częściowych podsumowań, które można było znaleźć w poprzednim rozdziale. Moim zdaniem, rozdział ten powinien mieć charakter zwartej (bardziej *concise*, niż *comprehensive*) syntezy, w postaci wypunktowania najważniejszych wyników i udzielenia bezpośrednich odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Inaczej mówiąc, ta część pracy mogłaby być wyraźnie krótsza, chociaż wymagałoby to od doktorantki podejmowania trudnych decyzji co do tego, jakim wynikom nadać wyższy priorytet, a co można (chwilowo) pominąć.

Natomiast doktorantka nie szczędziła wysiłku, by skonfrontować wyniki własnego badania z badaniami opisanymi w literaturze przedmiotu. Jak można było oczekiwać, część wyników potwierdza dane z literatury, część zaś stanowi oryginalny wkład badaczki w wiedzę dotyczącą uchodźców i traumy uchodźczej. Należy jednak ubolewać, że doktorantka nie pokusiła się o próbę znalezienia koncepcji teoretycznych, które mogłyby wynieść dyskusję na poziom bardziej ogólny.

Rozdział piąty – refleksje końcowe

W rozdziale tym, oprócz ogólnych refleksji dotyczących użyteczności podejścia IPA oraz modelu ADAPT, autorka formułuje praktyczne wskazówki dla osób pracujących z uchodźcami. Rzeczą niezwykle cenną jest to, iż wskazówki te nie powstały w abstrakcyjnej przestrzeni naszego naiwnego, czy raczej wyidealizowanego obrazu, jak powinno się postępować z uchodźcami. Wskazówki te stanowią bezpośrednią implikację wyników przeprowadzonego badania, co doktorantka dobitnie udowadnia posługując się stosowanymi w badaniu kategoriami modelu ADAPT.

Referencje i aneksy

Monografię kończy imponująca lista lektur oraz aneksy, zawierające m.in. fragmenty wywiadów oraz próbki twórczości artystycznej badanych artystów. Mamy też wgląd w warsztat badawczy doktorantki, która prezentuje przykłady kodowania treści wywiadów.

PODSUMOWANIE RCENZJI I KONKLUZJA

Mimo wskazanych przeze mnie mankamentów (dotyczących głównie niewystarczającego umocowania teoretycznego), pracę doktorską mgr Agnieszki Różańskiej-Mglej oceniam pozytywnie. Badania wykonane z pasją i zaangażowaniem dostarczyły niezwykle cennej i rzetelnej wiedzy oraz mogą być źródłem inspiracji dla innych badaczy. Uważam, że zakładane cele badawcze projektu doktorskiego zostały osiągnięte. Doktorantka udowadnia, iż posiada wystarczające przygotowanie teoretyczne i kompetencje metodologiczne do prowadzenia samodzielnych badań naukowych, szczególnie w ramach paradygmatu jakościowego.

Niniejszym stwierdzam, że praca doktorska mgr Małgorzaty Różańskiej-Mglej, zatytułowana „Religion and refugee trauma as experienced by artists hosted within the ICORN Network” spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim określone w ustawie o tytule i stopniach naukowych z 14 marca 2003 roku wraz z uzupełnieniami zawartymi w Ustawie: Prawo o Szkolnictwie Wyższym z 27 lipca 2005 roku.,

W związku z powyższym wnoszę o dopuszczenie mgr Małgorzaty Różańskiej-Mglej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Anna Kwiatkowska